

O celowości zakazu małżeńskiego z art. 12 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego

I. Uwagi wstępne

Zawarcie małżeństwa, jako niezwykle doniosłe zdarzenie prawne zarówno na gruncie prawa prywatnego, jak i publicznego, jest przedmiotem analizy z różnorodnych punktów widzenia. Niewątpliwie najżarliwsze dyskusje dotyczą próby rozszerzenia możliwości zawierania małżeństw (czy też rejestracji związków podobnych) przez osoby tej samej płci¹. Jednakże także unormowania szczegółowe regulujące przesłanki tej instytucji są przedmiotem dyskusji i sporów.

Żaden z zakazów małżeńskich² nie wzbudza tylu kontrowersji, jak zakaz uregulowany w art. 12 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego³ (dalej: k.r.o.). Wątpliwości budzi zarówno wykładnia tego przepisu⁴, jego stosowanie przez kierowników urzędów stanu cywilnego⁵ i sądy (w różnych

* Wyższa Szkoła Umiejętności Społecznych w Poznaniu.

¹ Por. m.in. W. Borysiak, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, Warszawa 2016 s. 483 i n.; M. Szydło, *Instytucjonalizacja związków partnerskich w świetle art. 18 i 32 Konstytucji RP*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2017, nr 4, s. 9 i n.

² Dla potrzeb niniejszego artykułu posługiwać się będę terminem „zakaz małżeński”, pomijając w tym miejscu różnice terminologiczne (przeszkody małżeńskie, negatywne przesłanki zawarcia małżeństwa, itp., por. m.in. J. Winiarz, [w:] J. St. Piątkowski (red.), *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s. 162 i n.; J. Gajda, [w:] T. Smoczyński (red.), *System Prawa Prywatnego. Tom 11. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2009, s. 106, 145 i n.; A. Zielonacki, *Zawarcie małżeństwa*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 58 i n.)

³ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. 2017 poz. 682, ze zm.

⁴ Por. m.in. M. Domański, *Względne zakazy małżeńskie*, Warszawa 2013, s. 215 i n.; K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2018, s. 196

⁵ P. Kasprzyk, *Rola i zadania kierownika urzędu stanu cywilnego – uwagi na tle art. 5 i 12 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Metryka” 2013 nr 2, s. 35 i n.; M. Domański, *Zawarcie małżeństwa wbrew stanowisku sądu i kierownika urzędu stanu cywilnego. Analiza przypadku z orzecznictwa sądu rodzinnego*, „Polski Proces Cywilny” 2011 nr 2 s. 136 i n.; A.M. Paluszkie-wicz, *Stan psychiczny nupturienta a jego zdolność do zawarcia związku małżeńskiego*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 2 s. 38 i n.

postępowaniach)⁶, jak również zgodność z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej⁷ oraz wiążącymi Polskę umowami międzynarodowymi⁸. Nie dziwi więc, że art. 12 k.r.o. stał się też przedmiotem rozstrzygnięcia Trybunału Konstytucyjnego⁹ (dalej: TK) wydanego po złożeniu przez Rzecznika Praw Obywatelskich wniosku o zbadanie jego zgodności z art. 30 oraz z art. 47 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji. Trybunał Konstytucyjny uznał, że „art. 12 § 1 i 2 (... k.r.o.) jest zgodny z zasadą określoności przepisów prawa wynikającą z art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, z art. 30 oraz z art. 47 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji”.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego nie rozwiązał jednak wszystkich wątpliwości¹⁰. Dlatego też warto po raz kolejny podjąć próbę oceny tego zakazu małżeńskiego z punktu widzenia konieczności i celowości jej dalszego obowiązywania.

II. Treść zakazu

Przepis art. 12 § 1 k.r.o. zakazuje zawierania małżeństwa przez osobę dotkniętą chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym. Ani pojęcie choroby psychicznej, ani niedorozwoju umysłowego nie zostało zdefiniowane nie tylko w k.r.o., ale także w kodeksie cywilnym¹¹ (dalej: k.c.), choć również k.c. używa tych terminów (art. 13 § 1, art. 16 § 1). Implikuje to konieczność korzystania z dorobku nauk medycznych w tym zakresie i oceny z medycznego punktu widzenia istnienia tego zakazu małżeńskiego. Trafnie

⁶ M. Domański, *Zawarcie małżeństwa wbrew stanowi, op. cit.*, s. 139 i n.; Z.R. Kmiecik, *Zaburzenia psychiczne a małżeństwo w świetle prawa cywilnego i prawa kanonicznego*, „Przegląd Sądowy” 2015, nr 7-8, s. 25 i n.

⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, ze zm.; L. Bosek, *W sprawie zgodności z Konstytucją RP przeszkody małżeńskiej określonej w art. 12 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2011, nr 3 s. 42 i n.

⁸ A. Sylwestrzak, *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych a unormowania kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2014, nr 821, s. 611 i n.; M. Domański, *Zawieranie małżeństw przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną w prawie polskim a Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, „Studia Prawnicze” 2013, nr 2, s. 47 i n.

⁹ Wyrok TK z 22 listopada 2016 r., K 13/15, OTK ZU A/2016, poz. 88.

¹⁰ Por. m.in. R. Stefanicki, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 listopada 2016 r., K 13/15*, „Prokuratura i Prawo” 2017, nr 11, s. 177 i n., M. Czubala, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 22 listopada 2016 r., K 13/15*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2018, nr 3, s. 170 i n.

¹¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. z 2018 r., poz. 1025, ze zm.

wskazuje się, że pojęcia te „mogą być przedmiotem wypowiedzi ze strony przedstawicieli doktryny nauk medycznych, a nie prawnych”¹².

Od wielu lat wskazuje się w literaturze, że pojęcia te są nieostre i niejasne. Nie zawsze bowiem łatwe jest stwierdzenie, czy pewien stan psychiczny człowieka, odbiegający od normalnego, stanowi już chorobę psychiczną w rozumieniu art. 12 k.r.o. Podobnie z przepisu tego nie wynika, jaki stopień niedorozwoju umysłowego wyłącza możliwość zawarcia małżeństwa¹³. Ponadto w chwili obecnej pojęcia te są już archaiczne. We współczesnej psychiatrii nie używa się pojęcia „choroba psychiczna”¹⁴, chociaż znajduje się ono w ustawie o ochronie zdrowia psychicznego¹⁵, a „niedorozwój umysłowy” zastąpiony został pojęciem „upośledzenie umysłowe”¹⁶ lub „niepełnosprawność intelektualna”¹⁷. Był to też jeden z podstawowych argumentów Rzecznika Praw Obywatelskich we wniosku do Trybunału Konstytucyjnego. Rzecznik podnosił, że pojęcia te nie spełniają standardu należytej precyzji, a na ich podstawie nie da się jednoznacznie ustalić, czy występują przesłanki wyłączające zawarcie małżeństwa. Podniósł on ponadto zarzut zwłaszcza do terminu „niedorozwój umysłowy” stwierdzając, że obecnie ma on stygmatyzujące znaczenie nadane w języku potocznym¹⁸.

Pomimo tych zastrzeżeń terminologicznych rezultat wykładni tych pojęć – zdaniem Trybunału Konstytucyjnego – w zasadzie nie budzi większych wątpliwości. Trybunał zwrócił na to uwagę podkreślając, iż pomimo tego, że uważa się je „za archaiczne i nieprzystające do współczesnej wiedzy medycznej, a przede wszystkim stygmatyzujące pacjentów (...), są one (...) jednoznacznie «niepoprawne politycznie» (...); nie oznacza to (...), że na gruncie wiedzy medycznej nie da się ustalić znaczenia pojęć, które nie są używane **nie ze względu na brak treści, ale jednoznacznie negatywny kontekst znaczeniowy**, jaki został im nadany w języku powszechnym”¹⁹ (podkr. moje

¹² K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny, op.cit.*, s. 196; por. szerokie omówienie tych pojęć M. Domański, *Względne zakazy, op.cit.*, s. 216 i n.

¹³ Por. A. Zielonacki, *Zawarcie małżeństwa, op.cit.*, s. 82; M. Domański, *Względne zakazy, op.cit.*, s. 219

¹⁴ M. Domański, *Względne zakazy, op.cit.*, s. 216 i n.

¹⁵ Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego, Dz. U. z 2018 r. poz. 1878; art. 3 pkt 1a ustawy stanowi, że osoba z zaburzeniami psychicznymi jest to osoba chora psychicznie (wykazująca zaburzenia psychiatryczne).

¹⁶ M. Domański, *Względne zakazy, op.cit.*, s. 224.

¹⁷ Por. m.in. P. Gałęcki, K. Bobińska, [w:] P. Gałęcki, K. Bobińska, K. Eichstaedt, *Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 43 i n.

¹⁸ Wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich z 12 maja 2015 r. w aktach sprawy o sygn. K 13/15 Trybunału Konstytucyjnego.

¹⁹ Wyrok TK z 22 listopada 2016 r. (zob. przypis 9).

– A.Z.). I tak, przez pojęcie choroby psychicznej należy rozumieć zaburzenia psychotyczne, w których występują urojenia, omamy, zaburzenia świadomości, silne zaburzenia emocji i nastroju, łączące się z zaburzeniami myślenia i aktywności złożonej²⁰. Z kolei „niedorozwój umysłowy” jest synonimem używanego terminu „upośledzenie umysłowe”, czyli oligofrenii, które jest zahamowanym lub niepełnym rozwojem psychicznym charakteryzującym się przede wszystkim niedostatecznym poziomem inteligencji – zdolności poznawczych, mowy, czynności motorycznych i umiejętności społecznych²¹.

Trybunał Konstytucyjny uznał więc, że archaiczne i nieprzystające do współczesnej wiedzy medycznej terminy z art. 12 k.r.o. są w doktrynie i orzecznictwie utożsamiane z aktualnymi pojęciami „zaburzenia psychotyczne” i „upośledzenie umysłowe”, które nie budzą wątpliwości znaczeniowych. Przepis ten „nie jest więc niejasny, nieczytelny, czy też niezrozumiały”, a użycie w nim terminów „choroba psychiczna” i „niedorozwój umysłowy” nie oznacza występowania trudności interpretacyjnych²². Jest on więc zgodny z zasadą określoności przepisów prawa wynikającą z art. 2 Konstytucji RP. Trybunał uznał jednak za celowe wskazanie, aby ustawodawca rozważył zastąpienie użytych w art. 12 k.r.o. terminów „adekwatnymi określeniami medycznymi, przede wszystkim neutralnymi z punktu widzenia znaczeniowego”²³.

III. Rola kierownika urzędu stanu cywilnego

Niezależnie od formy zawarcia małżeństwa (cywilnej lub wyznaniowej) kierownik urzędu stanu cywilnego (dalej: kierownik u.s.c.) odgrywa niezwykle istotną rolę w czynnościach przygotowawczych do zawarcia małżeństwa, przyjęciu oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński (tylko w formie cywilnej), a także czynnościach po zawarciu małżeństwa (sporządzenie aktu małżeństwa). Jego kompetencje określone są w k.r.o. oraz w ustawie – Prawo o aktach stanu cywilnego²⁴ (dalej: prawo o a.s.c.). Z punktu widzenia analizowanego w niniejszym artykule zagadnienia, najistotniejsze znaczenie ma art. 5 k.r.o. Zgodnie z tym przepisem kierownik u.s.c., który dowiedział się

²⁰ Z. R. Kmicik, *op.cit.*, s. 21 i n.

²¹ S. Dąbrowski, [w:] S. Dąbrowski, J. Pietrzykowski, *Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego. Komentarz*, Warszawa 1997, s. 57 i n.

²² Wyrok TK z 22 listopada 2016 r. (przypis 9).

²³ *Ibidem*; por. także W. Brzozowski, *Projekt stanowiska Sejmu w sprawie o sygn. akt K 13/15*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2015, nr 4, s. 298 i n.

²⁴ Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego, tekst jedn. Dz. U. z 2016 r. poz. 2064, ze zm.

o istnieniu okoliczności wyłączającej zawarcie zamierzonego małżeństwa, w tym występowania choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego u co najmniej jednego nupturienta, zobowiązany jest do odmowy przyjęcia oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński lub wydania zaświadczenia, o którym mowa w art. 4¹ (zaświadczenie stwierdzające brak okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa, które jest niezbędne do zawarcia małżeństwa w formie wyznaniowej), a w razie wątpliwości powinien zwrócić się do sądu o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może być zawarte.

Osoby zamierzające zawrzeć ze sobą małżeństwo powinny – na podstawie art. 3 § 1 k.r.o. – złożyć lub przedstawić kierownikowi u.s.c. dokumenty niezbędne do zawarcia małżeństwa, określone w odrębnych przepisach. Są to dokumenty wskazane w art. 76 i n. prawa o a.s.c. Ustawodawca nie wymaga, aby nupturienti składali zaświadczenie o stanie zdrowia, nie ma obowiązkowych badań przedślubnych²⁵. Tak więc kierownik u.s.c. z dokumentów przedłożonych lub przedstawionych przez osoby zamierzające zawrzeć małżeństwo, nie jest w stanie poznać wiadomości o tym, czy cierpią one na chorobę psychiczną, czy też są dotknięte niedorozwojem umysłowym.

Z kolei rolą kierownika u.s.c. jest jedynie wyjaśnienie tym osobom doniosłości związku małżeńskiego oraz przepisów regulujących prawa i obowiązki małżonków (art. 3 § 3 k.r.o.), a także przyjęcie pisemnego zapewnienia, że nie wiedzą one o istnieniu okoliczności wyłączających zawarcie tego małżeństwa (art. 4 k.r.o.). Kierownik u.s.c. niewątpliwie jest zobligowany do wskazania nupturientom zakazów małżeńskich uregulowanych w k.r.o., w tym zakazu z art. 12 k.r.o. Nie ma jednak żadnej podstawy prawnej nie tylko do żądania przedłożenia odpowiedniego zaświadczenia lekarskiego, ale także do przeprowadzenia postępowania wyjaśniającego w tym względzie, nawet poprzez zadanie prostego pytania co do tego, czy któryś z nupturientów cierpiał na chorobę psychiczną, czy też jest dotknięty upośledzeniem umysłowym²⁶. W razie dowiedzenia się o tym fakcie (z jakichkolwiek źródeł²⁷) kierownik

²⁵ Por. m.in. M. Safjan, *W sprawie lekarskich badań przedślubnych*, „Państwo i Prawo” 1974, nr 11, s. 107 i n.; A. Zielonacki, *Zawarcie małżeństwa*, *op.cit.*, s. 50 i n.

²⁶ Por. m.in. M. Domański, [w:] K. Osajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2017, s. 120; odmiennie wyrok SN z 22 lutego 2012 r., sygn. akt IV CSK 240/11, Lex nr 1217052; G. Jędrejek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2017, s. 77; K. Piasecki, [w:] K. Piasecki (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 2000, s. 56.

²⁷ Por. m.in. J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2000, s. 31; K. Piasecki, *op.cit.*, s. 56; K. Pietrzykowski [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny, op.cit.*, s. 168; K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 40; P. Kasprzyk, *op.cit.*, s. 40; A. Zielonacki, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 35.

u.s.c. odmówi przyjęcia oświadczeń lub wydania zaświadczenia z art. 4¹ k.r.o. Z kolei w przypadku powzięcia przez niego wątpliwości, jest zobowiązany do wystąpienia do sądu o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może zostać zawarte.

Nieprzekonywujące jest stanowisko Sądu Najwyższego (dalej: SN) zawarte w wyroku z 22 lutego 2012 r., zgodnie z którym jeżeli kierownik u.s.c. poweźmie uzasadnioną wątpliwość co do stanu zdrowia nupturienta, może zażądać stosownego zaświadczenia lekarskiego, a – zdaniem SN – możliwość ta wynika „z ogólnych zasad starannego i rozsądnego działania przy wykonywaniu obowiązków urzędnika państwowego”. Wskazać również należy na pogląd, że postępowanie prowadzone przez kierownika u.s.c. przed zawarciem małżeństwa ma charakter administracyjny i ma on możliwość prowadzenia postępowania dowodowego na podstawie przepisów kodeksu postępowania administracyjnego²⁸ (dalej: k.p.a.). Tak więc ustalenie okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa, w tym ustalenie istnienia choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego, może być dokonane na podstawie dowolnych dowodów²⁹.

Jednakże, nawet przy przyjęciu za trafny wskazanego wyżej poglądu SN oraz stanowiska co do możliwości prowadzenia przez kierownika u.s.c. postępowania dowodowego na podstawie przepisów k.p.a., postulowane rozwiązanie (niedopuszczenie do zawarcia małżeństwa przez osoby objęte zakazem z art. 12 k.r.o.) nie zawsze będzie możliwe. Niejednokrotnie bowiem analiza czynników zewnętrznych przez kierownika u.s.c., a więc osobę rzadko posiadającą wykształcenie medyczne³⁰, nie doprowadzi nawet do powzięcia wątpliwości co do możliwości zawarcia małżeństwa z punktu widzenia art. 12 k.r.o. Istnieje wiele przypadków, gdy na podstawie zewnętrznego wyglądu i zachowania trudno stwierdzić, że dana osoba cierpi na chorobę psychiczną, czy też jest dotknięta niedorozwojem umysłowym. We wszystkich tych przypadkach dojdzie do przyjęcia oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński, pomimo istnienia zakazu z art. 12 k.r.o.³¹.

W przypadku odmowy przyjęcia oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński lub wydania zaświadczenia, o którym mowa w art. 4¹ k.r.o., kierownik u.s.c. jest zobowiązany do pisemnego zawiadomienia osoby zainteresowanej

²⁸ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, Dz. U. z 2017 r. poz. 1257, ze zm.

²⁹ K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny*, *op.cit.*, s. 168; odmiennie M. Domański, *Względne zakazy*, *op.cit.*, s. 60 i n.; A.M. Paluszkiewicz, *op.cit.*, s. 38 i n.

³⁰ Por. art. 8 prawa o a.s.c. co do wymogów, jakie powinien spełniać kierownik urzędu stanu cywilnego.

³¹ A. Zielonacki, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *op. cit.*, s. 64; A.M. Paluszkiewicz, *op. cit.*, s. 38 i n.

o tym fakcie i przyczynach odmowy, a także do pouczenia tej osoby o możliwości wystąpienia do sądu rejonowego właściwego ze względu na siedzibę urzędu stanu cywilnego o rozstrzygnięcie, czy okoliczności przedstawione przez kierownika u.s.c. uzasadniają tę odmowę (art. 89 prawa o a.s.c.).

W razie powzięcia przez kierownika u.s.c. wątpliwości co do okoliczności wyłączającej zawarcie małżeństwa, powinien on zwrócić się do sądu o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może być zawarte (art. 5 k.r.o. *in fine*). W literaturze podkreśla się, że w takiej sytuacji kierownik u.s.c. powinien w pierwszym rzędzie zwrócić uwagę zainteresowanego na prawdopodobieństwo istnienia zakazu małżeńskiego i przekonać osobę zamierzającą zawrzeć małżeństwo do złożenia wniosku o zezwolenie na zawarcie małżeństwa na podstawie art. 12 k.r.o. w związku z art. 561 § 2 kodeksu postępowania cywilnego³² (dalej: k.p.c.)³³.

Stosowanie tych *prima facie* jasnych przepisów też nie jest zadaniem prostym. Jak wskazano wyżej, w razie wątpliwości kierownika u.s.c. co do możliwości zawarcia małżeństwa, z punktu widzenia stanu psychicznego czy intelektualnego, powinien on zwrócić się do sądu o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może zostać zawarte. Wydaje się więc, że zakres kognicji sądu w tym postępowaniu jest jasny i jednoznaczny. Sąd w postępowaniu wszczętym z wniosku kierownika u.s.c. powinien ustalić, czy osoba zamierzająca wstąpić w związek małżeński jest dotknięta chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym i następnie – po pozytywnym ustaleniu tej okoliczności – rozstrzygnąć, że małżeństwo nie może zostać zawarte³⁴. Tymczasem w praktyce, zwłaszcza po wydaniu przez SN uchwały z 9 maja 2002 r.³⁵ (choć dotyczącej unieważnienia małżeństwa z powodu występowania choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego) mogą powstać wątpliwości, czy w takim przypadku sąd rozpoznający wniosek kierownika u.s.c. złożony w trybie art. 5 k.r.o., również nie powinien badać przesłanek, które umożliwiałyby wydanie zezwolenia na zawarcie małżeństwa osobie chorej psychicznie lub niedorozwiniętej umysłowo³⁶, a więc czy powinien on ustalić związek pomiędzy zawarciem małżeństwa a zagrożeniem małżeństwu lub zdrowiu przyszłego potomstwa.

³² Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. z 2018 r. poz. 1360, ze zm.

³³ M. Domański, *Zawarcie małżeństwa wbrew stanowisku*, *op.cit.*, s. 138.

³⁴ M. Domański, *Względne zakazy*, *op.cit.*, s. 234 i n.

³⁵ Uchwała SN z 9 maja 2002 r., sygn. akt III CZP 7/03, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2003 nr 1 poz. 1

³⁶ Por. M. Domański, *Zawarcie małżeństwa wbrew stanowisku*, *op.cit.*, s. 137 i n. (analiza przykładu z praktyki).

Wydaje się, że w postępowaniu wszczętym przez kierownika u.s.c. wnioskiem złożonym w trybie art. 5 k.r.o., sąd powinien ograniczyć się tylko i wyłącznie do ustalenia, czy którakolwiek z osób zamierzających zawrzeć małżeństwo jest dotknięta chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym. Jeżeli stwierdzi taką okoliczność, powinien wydać postanowienie, że małżeństwo nie może zostać zawarte. Nie oznacza to oczywiście wyłączenia możliwości złożenia przez zainteresowanego wniosku o zezwolenie na zawarcie małżeństwa w trybie art. 12 § 1 k.r.o., ponieważ tylko w tym postępowaniu sąd może i powinien zbadać, czy zawarcie małżeństwa zagraża małżeństwu lub zdrowiu przyszłego potomstwa. Praktyka wskazuje jednak na zacieranie różnic pomiędzy postępowaniem z wniosku kierownika urzędu stanu cywilnego na podstawie art. 5 k.r.o. a postępowaniem z wniosku osoby dotkniętej chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym o zezwolenie na zawarcie małżeństwa na podstawie art. 12 § 1 k.r.o.³⁷

IV. Zezwolenie sądu

Zakaz małżeński ustanowiony w art. 12 k.r.o. nie jest, w odróżnieniu od zakazów z art. 11 (ubezwłasnowolnienie całkowite), art. 13 (pozostawanie w związku małżeńskim), art. 14 (pokrewieństwo) i art. 15 (przysposobienie), zakazem bezwzględny. Sąd może bowiem udzielić zezwolenia na zawarcie małżeństwa osobie dotkniętej chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym, jeżeli „stan zdrowia lub umysłu takiej osoby nie zagraża małżeństwu ani zdrowiu przyszłego potomstwa i jeżeli osoba ta nie została ubezwłasnowolniona całkowicie”.

Dokonując wykładni językowej należy dojść do wniosku, że sąd udzieli zezwolenia tylko wtedy, gdy występują łącznie trzy przesłanki:

- 1) stan zdrowia lub umysłu nupturienta nie zagraża małżeństwu,
- 2) stan zdrowia lub umysłu nupturienta nie zagraża zdrowiu przyszłego potomstwa,
- 3) nupturient nie został całkowicie ubezwłasnowolniony³⁸.

Istotnie przesłanki te muszą istnieć w każdym przypadku ubiegania się o udzielenie zezwolenia na zawarcie małżeństwa, jednakże trzecia przesłanka (brak ubezwłasnowolnienia całkowitego) stanowi zbędne *superfluum*, ponieważ art. 11 k.r.o. zakazuje bezwzględnie (bez możliwości ubiegania się o zezwolenie sądu) zawierania małżeństwa przez osoby całko-

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ J. Gajda, [w:] T. Smyczyński (red.), *op.cit.*, s. 154.

wicie ubezwłasnowolnione³⁹, przy czym podkreślenia wymaga fakt, że zakaz z art. 11 k.r.o. dotyczy stanu prawnego, podczas gdy zakaz wskazany w art. 12 k.r.o. stanu faktycznego⁴⁰.

Rzecznik Praw Obywatelskich we wniosku skierowanym do TK wskazywał, że przesłanki udzielenia przez sąd zezwolenia na zawarcie małżeństwa mają charakter dyskryminacyjny. Przyjęte przez ustawodawcę założenie, że osoby dotknięte określonymi zaburzeniami nie są zdolne do założenia rodziny, jest obecnie kwestionowane. Z kolei – zdaniem Rzecznika – przesłanka odwołująca się do zdrowia przyszłego potomstwa ma charakter eugeniczny. Co prawda przez orzecznictwo sądowe traktowana jest szerzej i dotyczy również oceny, czy stan psychiczny osoby zamierzającej wstąpić w związek małżeński nie wyłącza prawidłowego wychowania dzieci i wykonywania władzy rodzicielskiej, ale przeprowadzenie prawidłowej prognozy medycznej jest niemożliwe, a przesłanka eugeniczna jest nieskuteczna⁴¹.

Zakres kognicji sądu w postępowaniu o udzielenie zezwolenia na zawarcie małżeństwa nie budzi większych wątpliwości. Podkreśla się, że ustalenie okoliczności, że stan zdrowia i umysłu osoby dotkniętej chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym nie zagraża małżeństwu polega na stwierdzeniu, czy stan ten wyłącza spełnianie przez małżonków funkcji charakteryzujących przeciętne małżeństwa. Dla udzielenia zezwolenia na zawarcie małżeństwa stan zdrowia i umysłu nupturienta nie może wyłączać powstania między przyszłymi małżonkami trwałej więzi duchowej, fizycznej oraz gospodarczej⁴².

Z kolei termin „zdrowie przyszłego potomstwa” należy rozumieć szeroko. Nie można ograniczać się tylko do zdrowia w aspekcie fizycznym, ale trzeba wziąć pod uwagę również aspekty psychiczne, zwłaszcza związane z możliwościami przyszłych małżonków co do prawidłowego wychowania dzieci i rzetelnego wykonywania przez nich władzy rodzicielskiej⁴³. Podkreśla się, że wykładnia dynamiczna powinna wręcz skłaniać sądy do koncentrowania się nie na funkcji prokreacyjnej, lecz opiekuńczo-socjalizacyjnej⁴⁴.

³⁹ A. Zielonacki, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski (red.), *op.cit.*, s. 60.

⁴⁰ Co do stosunku pomiędzy art. 11 i 12 k.r.o. por. szerzej m.in. J. Winiarz, [w:] J.St. Piątkowski (red.), *op.cit.*, s. 179 i n.; M. Domański, [w:] K. Osajda (red.), *op.cit.*, s. 119 i n.; K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny, op.cit.*, s. 195.

⁴¹ Wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich (zob. przypis 18).

⁴² Por. m.in. W. Borysiak, [w:] J. Wierciński (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 127 i n.; J. Gajda, [w:] T. Smoczyński (red.), *op.cit.*, s. 156; Z.R. Kmiecik, *op.cit.*, s. 22 i n.

⁴³ Por. np. wyrok SN z 29 grudnia 1978 r. II CR 475/78 z aprobowaną glosą T. Smoczyńskiego, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 1980, nr 7-8, poz. 141; A. Zielonacki, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski, *op.cit.*, s. 60.

⁴⁴ W. Brzozowski, *op.cit.*, s. 302.

Podobne stanowisko zajął Trybunał Konstytucyjny, w wyroku z 22 listopada 2016 r., stwierdzając, że udzielenie przez sąd zezwolenia jest uzależnione od oceny *in casu* dysfunkcji osoby dotkniętej chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym na możliwość wywiązania się z roli małżonka i przyszłego rodzica. O zagrożeniu małżeństwa jako takiego można mówić wtedy, gdy dysfunkcje psychiczne lub rozwojowe wyłączają spełnianie przez małżonków ról i funkcji charakteryzujących przeciętne społecznie małżeństwa, a brak zagrożenia występuje wówczas, gdy mimo istnienia choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego „małżonkowie będą spełniali swoje obowiązki i zadania w sposób nieodbiegający od przeciętnego małżeństwa i możliwe jest powstanie między nimi trwałej więzi”⁴⁵.

Z kolei ocena potencjalnego zagrożenia dla zdrowia przyszłego potomstwa powinna obejmować nie tylko kwestie możliwości przekazania choroby psychicznej, ale także zagadnienia, czy stan psychiczny określonej osoby nie wyłącza prawidłowego, zgodnego z przyjętymi zasadami wychowania dzieci i w ogóle wykonywania władzy rodzicielskiej. Chodzi więc o ustalenie, czy istniejące dysfunkcje nie będą wywierały negatywnego wpływu na zdrowie psychiczne i fizyczne dzieci oraz czy będzie możliwa należyta troska o ich prawidłowy rozwój i wychowanie⁴⁶.

Znacznie większe kontrowersje budziło zagadnienie, czy zezwolenia na zawarcie małżeństwa osobie dotkniętej chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym można udzielić *ex post*, a więc już po zawarciu małżeństwa. Za dominujący można obecnie uznać pogląd, że zezwolenie na zawarcie małżeństwa nie może zostać udzielone po zawarciu małżeństwa⁴⁷, choć nadal nie brak głosów przeciwnych, dopuszczających udzielenie zezwolenia *ex post*⁴⁸. Spór ten nie ma charakteru czysto teoretycznego, ale ma dużą doniosłość praktyczną, zwłaszcza w kontekście unieważnienia małżeństwa (o czym niżej pkt V).

V. Unieważnienie małżeństwa

Naruszenie przepisów o zakazach małżeńskich, co do zasady, powoduje możliwość wystąpienia z żądaniem unieważnienia małżeństwa. Regulacja taka dotyczy również zakazu z art. 12 k.r.o. Zgodnie z jego § 2 unieważnienia

⁴⁵ Wyrok TK z 22 listopada 2016 r. (zob. przypis 9).

⁴⁶ *Ibidem*

⁴⁷ Uchwała składu 7 Sędziów SN z 9 maja 2002 r. III CZP 7/03 (przypis 34), por. A. Zielonacki, *Glosa do uchwały SN z 25 kwietnia 1983 r. III CZP 12/83*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 1984, nr 6, poz. 117; K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny, op.cit.*, s. 199 i n.

⁴⁸ Por. np. J. Gajda, [w:] T. Smoczyński (red.), *op.cit.*, s. 159.

małżeństwa, z powodu choroby psychicznej albo niedorozwoju umysłowego jednego z małżonków, może żądać każdy z małżonków (oraz prokurator na podstawie art. 22 k.r.o.). Ponownie wydawać mogłoby się, że przepis jest jasny i jednoznaczny, a jego stosowanie nie powinno budzić żadnych wątpliwości. Sąd rozpoznający sprawę o unieważnienie małżeństwa z powodu choroby psychicznej albo niedorozwoju umysłowego powinien ustalić, czy w chwili zawarcia małżeństwa jeden z nupturientów był dotknięty chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym i w takim przypadku małżeństwo powinno zostać unieważnione.

Jeszcze przed wydaniem uchwały SN z 9 maja 2002 r.⁴⁹ dopuszczalność unieważnienia małżeństwa z powodu stwierdzenia choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego w niektórych przypadkach budziła kontrowersje. Wskazywano, że istnieje możliwość zastosowania art. 5 k.c. i oddalenie powództwa o unieważnienie małżeństwa nawet w przypadku stwierdzenia naruszenia zakazu z art. 12 k.r.o.⁵⁰. Oddalenie powództwa mogło też nastąpić po stwierdzeniu, że w chwili zawarcia małżeństwa istniały podstawy do udzielenia zezwolenia na podstawie art. 12 § 1 zdanie drugie k.r.o.⁵¹

Stosowanie art. 5 k.c., a więc koncepcji nadużycia prawa podmiotowego, w sprawach o prawa stanu od wielu lat budzi poważne spory i dyskusje. Uogólniając można stwierdzić, że orzecznictwo co do zasady dopuszczało ocenę żądania powództwa w sprawach o prawa stanu z punktu widzenia zasad współżycia społecznego⁵². Również doktryna zaakceptowała to stanowisko⁵³. Tak więc istniała możliwość oddalenia powództwa jako sprzecznego z zasadami współżycia społecznego, w tym również w sprawach o unieważnienie małżeństwa z powodu choroby psychicznej. W wyroku z 4 lutego 1985 r.⁵⁴ SN stwierdził, że wyjątkowo, gdy za tym przemawiają szczególne okoliczności (np. długotrwałe

⁴⁹ Por. przypis 34.

⁵⁰ Por. wyrok SN z 4 lutego 1985 r. IV CR 557/84, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1985, nr 11, poz. 181.

⁵¹ Por. uchwała SN z 25 kwietnia 1983 r., III CZP 12/83, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1983, nr 11, poz. 174; A. Szpunar, *Glosa do wyroku SN z 4 lutego 1985 r. IV CR 557/84*, „Nowe Prawo” 1986 nr 6, s. 87; K. Pietrzykowski, *Glosa do wyroku SN z 4 lutego 1985 r. IV CR 557/84*, „Nowe Prawo” 1986, nr 10, s. 111.

⁵² Por. np. wyrok SN z 5 czerwca 1968 r. II CR 164/68, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1969, nr 3, poz. 55; uchwała składu siedmiu sędziów SN z 7 czerwca 1971 r. III CZP 87/70, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1972, nr 3, poz. 42.

⁵³ Por. np. A. Szpunar, *Stosowanie art. 5 kodeksu cywilnego w sprawach o prawa stanu*, „Państwo i Prawo” 1981, nr 6, s. 46.

⁵⁴ Zob. przypis 48.

i prawidłowe funkcjonowanie małżeństwa oraz pochodzenie z małżeństwa zdrowych, dorosłych dzieci) zasady współżycia społecznego mogą przemawiać za oddaleniem powództwa o unieważnienie małżeństwa na podstawie art. 5 k.c.

Innym rozwiązaniem mającym na celu niedopuszczenie do unieważnienia małżeństwa zawartego z naruszeniem art. 12 k.r.o. było stanowisko wyrażone w kilku orzeczeniach SN, w których stwierdzono, że podstawą unieważnienia małżeństwa może być tylko taka choroba psychiczna, której stan zagraża małżeństwu lub zdrowiu przyszłego potomstwa⁵⁵. Sąd rozpoznający sprawę o unieważnienie małżeństwa ma więc badać, czy w chwili zawarcia małżeństwa istniały podstawy do udzielenia zezwolenia na jego zawarcie.

W cytowanej uchwale z 9 maja 2002 r. Sąd Najwyższy przesądził z jednej strony o niedopuszczalności udzielania zezwoleń na zawarcie małżeństwa *ex post*, z drugiej zaś strony dopuścił, a w zasadzie potwierdził możliwość oddalenia powództwa o unieważnienie małżeństwa, jeżeli sąd rozpoznający tę sprawę stwierdzi, że w chwili zawierania małżeństwa były spełnione przesłanki określone w art. 12 § 1 zd. 2 k.r.o., tzn. stan zdrowia lub umysłu danej osoby nie zagrażał małżeństwu ani zdrowiu przyszłego potomstwa i osoba ta nie została ubezwłasnowolniona całkowicie. Sąd Najwyższy wyszedł z założenia, że skoro nie można unieważnić małżeństwa z powodu choroby psychicznej po jej ustaniu, to tym bardziej nie do przyjęcia jest możliwość jego unieważnienia w sytuacji, gdy zostało zawarte bez zezwolenia, lecz w chwili zawarcia małżeństwa choroba ta nie zagrażała ani małżeństwu, ani zdrowiu przyszłego potomstwa. Skoro więc małżeństwo zostało zawarte w okolicznościach, które uzasadniałyby udzielenie zezwolenia na jego zawarcie, to utrzymanie związku małżeńskiego leży również w interesie społecznym⁵⁶.

Stanowisko zaprezentowane w cytowanej uchwale SN akceptuje również doktryna. Stwierdza się nawet, że oddalenie powództwa o unieważnienie małżeństwa na tej podstawie, że w chwili jego zawarcia występowały podstawy do udzielenia przez sąd zezwolenia, może być traktowane jako zezwolenie na zawarcie małżeństwa *ex post*⁵⁷.

Można stwierdzić, że uchwała SN porządkuje zagadnienie i doprowadzi do tego, że orzecznictwo sądów powszechnych w tej materii będzie jednolite. Niewątpliwie uznać należałoby to za niezwykle cenne, a ponadto realizujące

⁵⁵ Por. np. wyrok SN z 30 czerwca 1971 r., II CR 169/71, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 1972, nr 1, poz. 17.

⁵⁶ Uchwała składu 7 sędziów SN z 9 maja 2002 r. (zob. przypis 34).

⁵⁷ K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny, op.cit.*, s. 201.

podstawowe zadania Sądu Najwyższego⁵⁸. Jednakże trafnie zwrócono uwagę, że stanowisko SN musi doprowadzić do „reinterpretacji” art. 12 § 1 k.r.o.⁵⁹, który powinien brzmieć następująco: „nie może zawrzeć małżeństwa osoba dotknięta chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym, jeżeli jej stan zdrowia lub umysłu zagraża małżeństwu lub zdrowiu przyszłego potomstwa”⁶⁰. Taka „reinterpretacja” może budzić wątpliwości z punktu widzenia konstrukcji zakazów małżeńskich i instytucji unieważnienia małżeństwa.

VI. Konwalidacja małżeństwa

Zgodnie z art. 12 § 3 k.r.o. konwalidacja małżeństwa (niemożność jego unieważnienia) zawartego przez osobę dotkniętą chorobą psychiczną następuje po ustaniu tej choroby. Ponownie przepis ten *prima facie* nie powinien budzić wątpliwości. Jednakże sformułowanie „ustanie choroby psychicznej” jest dyskusyjne.

Konwalidacja wadliwej czynności prawnej powinna następować w sposób jasny, jednoznaczny i w konkretnej chwili. Tak też jest w przypadku konwalidacji wadliwego zawarcia małżeństwa z innych przyczyn, a w szczególności:

- 1) w przypadku zawarcia małżeństwa przez osobę, która nie osiągnęła wieku uprawniającego do jego zawarcia, określonego w art. 10 § 1 k.r.o., konwalidacja następuje z dniem osiągnięcia wymaganego wieku, jeżeli nastąpiło to przed wytoczeniem powództwa o unieważnienie małżeństwa (art. 10 § 3 k.r.o.);
- 2) w przypadku zawarcia małżeństwa przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie, konwalidacja następuje z chwilą uchylenia ubezwłasnowolnienia, a ściślej z dniem uprawnomocnienia się postanowienia o uchyleniu bądź zmianie ubezwłasnowolnienia całkowitego na ubezwłasnowolnienie częściowe⁶¹ (art. 11 § 3 k.r.o.);
- 3) w przypadku naruszenia zakazu bigamii konwalidacja małżeństwa bigamicznego następuje z dniem ustania lub unieważnienia poprzedniego

⁵⁸ Por. art. 2 ustawy o Sądzie Najwyższym z dnia 20 września 1984 r. (Dz. U. z 2002 r. Nr 101 poz. 924, ze zm.), art. 1 ustawy o Sądzie Najwyższym z dnia 23 listopada 2002 r. (Dz. U. z 2016 r. poz. 1254, ze zm.) i art. 1 ustawy o Sądzie Najwyższym z dnia 8 grudnia 2017 r. (Dz. U. z 2018 r. poz. 5, ze zm.).

⁵⁹ M. Domański, *Względne zakazy*, *op.cit.*, s. 111.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Zmiana ubezwłasnowolnienia całkowitego na ubezwłasnowolnienie częściowe traktowana jest na równi z uchyleniem ubezwłasnowolnienia, por. m.in. J. Winiarz, *op.cit.*, s. 198; J. Gajda, [w:] T. Smoczyński (red.), *op.cit.*, s. 154; J. Ignaczewski, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 78.

małżeństwa, chyba że poprzednie małżeństwo ustało wskutek śmierci osoby, która zawarła ponowne małżeństwo, pozostając w poprzednio zawartym związku małżeńskim (art. 13 § 3 k.r.o.);

- 4) w przypadku zawarcia małżeństwa pomiędzy osobami pozostającymi w stosunku przysposobienia konwalidacja tego małżeństwa następuje z chwilą ustania stosunku przysposobienia, tj z chwilą uprawomocnienia się orzeczenia rozwiązującego przysposobienie (art. 15 § 3 k.r.o.).

W przypadku konwalidacji małżeństwa na podstawie art. 12 § 3 k.r.o. trudno wskazać precyzyjny moment, od którego małżeństwo nie może zostać unieważnione. Trafnie podnosi się, że uregulowany w art. 12 § 3 k.r.o. mechanizm konwalidacji „stanowi przykład niedostosowania terminologii prawnej (i prawniczej) do aparatury pojęciowej współczesnej psychiatrii”⁶². W przypadku chorób psychicznych trudno stwierdzić, czy nastąpiło całkowite wyzdrowienie. Przyjąć więc trzeba, że przez ustanie choroby, w rozumieniu art. 12 § 3 k.r.o., rozumieć należy „ustabilizowanie stanu chorobowego na satysfakcjonującym poziomie mieszczącym się w zakresie pewnej normy, nawet jeżeli zostało to osiągnięte poprzez stałe stosowanie leków”⁶³. Podobnie sprawę rozstrzygnął SN stwierdzając, że jeżeli materiał dowodowy pozwala na przyjęcie, że małżonek, który został przed zawarciem małżeństwa dotknięty chorobą psychiczną, wyleczył się w takim stopniu, że jego postępowanie i psychika nie odbiegają od psychiki i postępowania przeciętnego człowieka, a nadto istnieją podstawy do uznania, że najpewniej stan ten nie ulegnie już zmianie – to sam fakt, że nauka stan taki określa jako stan remisji, nie uzasadnia oceny, iż jest to stan choroby psychicznej w rozumieniu art. 12 k.r.o.⁶⁴. Z drugiej strony przez „ustanie choroby” – zdaniem SN – rozumieć należy wygaśnięcie tej choroby, a nie ustanie tylko jej ostrych objawów⁶⁵.

Inna wykładnia mogłaby doprowadzić do tego, że przepis art. 12 § 3 k.r.o. stałby się przepisem martwym. Nadal przecież aktualne pozostaje inne stanowisko SN, zgodnie z którym dla oceny, czy w momencie zawarcia małżeństwa osoba wступująca w związek małżeński jest dotknięta chorobą psychiczną, istotny jest nie stan jej przejściowej świadomości (remisja), lecz stan jej zdrowia psychicznego. Ocena, czy osobę, która była przed stanem remisji dotknięta chorobą psychiczną, należy uznać za chorą w rozumieniu art. 12 k.r.o., zależy od okoliczności danego wypadku⁶⁶.

⁶² M. Domański, [w:] K. Osajda (red.), *op.cit.*, s. 126.

⁶³ *Ibidem* oraz cytowana tam literatura.

⁶⁴ Wyrok SN z 2 lutego 1968 r. I CR 650/67, OSN 1968 nr 10 poz. 172.

⁶⁵ Wyrok SN z 1 lutego 1966 r., II CR 424/65, Lex nr 5933.

⁶⁶ Wyrok SN z 18 lipca 1967 r. I CR 43/67, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 1968, nr 2, poz. 28.

Tak więc w przypadku konwalidacji małżeństwa zawartego z naruszeniem zakazu określonego w art. 12 k.r.o. trudno będzie w sposób jednoznaczny określić moment, w którym ona nastąpiła. Ujmując problem z innego punktu widzenia, zawsze będą istniały wątpliwości co do tego, czy mamy już do czynienia z małżeństwem, którego nie można unieważnić, czy też nadal istnieją podstawy do jego unieważnienia. Zwrócić należy uwagę na fakt, że w kwestii „ustania choroby psychicznej” Sąd Najwyższy zawsze wypowiadał się w związku z rozpoznaniem spraw o unieważnienie małżeństwa. Nie mogło być zresztą inaczej. Jak już wyżej wskazano – w odróżnieniu od innych podstaw konwalidacji wadliwie zawartego małżeństwa – w przypadku związku małżeńskiego, w który wstąpiła osoba dotknięta chorobą psychiczną, nie ma jasnego, precyzyjnego czy też jednoznacznego zdarzenia prawnego, które wywołuje skutek prawny sanujący wadliwą czynność. Powoduje to „niepewność” stanu prawnego, co nie powinno mieć miejsca zwłaszcza w stosunkach małżeńskich i rodzinnych.

VI. Sporządzenie aktu małżeństwa

Nie budzi żadnych wątpliwości fakt, że sporządzenie aktu małżeństwa zawartego w formie cywilnej ma wyłącznie charakter deklaracyjny. Wątpliwości budzi natomiast charakter prawny sporządzenia aktu małżeństwa przez kierownika u.s.c. w przypadku małżeństwa zawieranego w formie wyznaniowej. Za dominujący uznać należy pogląd o konstytucyjnym charakterze sporządzenia aktu małżeństwa⁶⁷, choć nie brak głosów przeciwnych⁶⁸.

⁶⁷ Wyrok SN z 3 marca 2004 r. sygn. akt III CK 346/02, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2005, nr 2, poz. 23; T. Smoczyński, *Glosa do wyroku SN z dnia 3 marca 2004 r. sygn. akt III CK 346/02*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2005, nr 2, poz. 23; tenże, *Konstytucyjny charakter sporządzenia aktu małżeństwa konkordatowego*, „Państwo i Prawo” 2006, nr 3, s. 100-101; A. Mezglewski, A. Tunia, *Wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa cywilnego*, Warszawa 2007, s. 115 i n.; G. Jędrejek, *op.cit.*, s. 52 i n.; W. Borysiak, [w:] J. Wierciński (red.), *op.cit.*, s. 28; M. Domański, [w:] K. Osajda (red.), *op.cit.*, s. 34 i n.; A. Pęczyk-Tofel, M. S. Tofel, *Przesłanki zawarcia małżeństwa konkordatowego w świetle przepisów Konstytucji*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 7-8, s. 63 (choć z zastrzeżeniami co do konstytucyjności takiej regulacji).

⁶⁸ Por. m.in. A. Mączyński, *Znaczenie prawne aktu małżeństwa w świetle kodeksu rodzinnego i opiekuńczego oraz prawa o aktach stanu cywilnego*, [w:] *Valeat aequitas. Księga pamiątkowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu*, Katowice 2000, s. 315; K. Pietrzykowski, [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks rodzinny, op.cit.*, s. 119; R. Domański, *Konstytucyjny czy deklaracyjny charakter sporządzenia aktu małżeństwa w przypadku małżeństwa konkordatowego*, „Państwo i Prawo” 2006, nr 3, s. 97; A. Zielonacki, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski, *op.cit.*, s. 24 i n.; J. Wójcik, *Charakter prawny sporządzenia aktu małżeństwa z art. 1 § 2 k.r.o. w perspektywie prawnooporównawczej*, „Przegląd Sądowy” 2016, nr 7-8, s. 126; por. także M. Szczyrba, *Charakter prawny 5-dniowego terminu z art. 8 § 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2003/X, s. 121 i n.

Rozstrzygnięcie tego zagadnienia przekracza zakres niniejszego opracowania, zwłaszcza że podnosi się szereg zarzutów co do zgodności z Konstytucją takiego dominującego rozumienia przesłanek zawarcia małżeństwa wyznaniowego⁶⁹. Wskazać jednak należy, że akceptacja tego poglądu może prowadzić do budzących wątpliwości rozwiązań.

W szczególności pojawia się pytanie, czy kierownik u.s.c. powinien sporządzić akt małżeństwa zawartego w formie wyznaniowej, jeżeli już po zawarciu małżeństwa w tej formie, dowie się o chorobie psychicznej lub niedorozwoju umysłowym jednego z nupturientów. Zdaniem zwolenników konstytucyjnego charakteru aktu małżeństwa wiedza kierownika u.s.c. o okoliczności wyłączającej zawarcie małżeństwa również po zawarciu małżeństwa w formie wyznaniowej, daje podstawę do odmowy sporządzenia aktu małżeństwa. Skoro bowiem sporządzenie aktu jest elementem konstytucyjnym zawarcia małżeństwa, nie można go sporządzić w razie istnienia zakazu małżeńskiego⁷⁰.

Pogląd ten wydaje się być sprzeczny z treścią przepisów prawa o a.s.c. Artykuł 86 ust. 3 prawa o a.s.c. stanowi, że jeżeli zawarcie małżeństwa nastąpiło w sposób określony w art. 1 § 2 i 3 k.r.o., akt małżeństwa sporządza się najpóźniej w następnym dniu roboczym po dniu otrzymania zaświadczenia stwierdzającego brak okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa oraz zaświadczenia stwierdzającego, że oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński zostały złożone w obecności duchownego. Dalszą procedurę reguluje art. 87 ust. 3, który także jako podstawę sporządzenia aktu małżeństwa wskazuje zaświadczenie stwierdzające brak okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa oraz zaświadczenie duchownego o złożeniu w jego obecności oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński. W końcu zgodnie z art. 87 ust. 5 kierownik u.s.c. sporządza akt małżeństwa, jeżeli stwierdzi, że zachowany został termin, o którym mowa w art. 8 § 3 k.r.o. Jeżeli nie zachowano wskazanego terminu, kierownik u.s.c. odmawia sporządzenia aktu małżeństwa. Z przepisów prawa o a.s.c. wynika więc, że jedyną okolicznością badaną przez kierownika u.s.c. po zawarciu małżeństwa w formie wyznaniowej jest zachowanie przez duchownego 5-dniowego terminu określonego w art. 8 § 3 k.r.o. Jeżeli ten termin nie został zachowany kierownik u.s.c. pisemnie odmówi sporządzenia aktu małżeństwa i pouczy o możliwości zwrócenia się

⁶⁹ Por. szerzej A. Pęczyk-Tofel, M.S. Tofel, *op.cit.*, s. 64 i n.

⁷⁰ Por. T. Smyczyński, *Glosa, op.cit.*; M. Domański, [w:] K. Osajda (red.), *op. cit.*, s. 94 i n.; B. Kusyk, *Kontrola sądu powszechnego nad czynnościami kierownika urzędu stanu cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 2009, nr 5, s. 101; odmiennie A. Zielonacki, [w:] H. Dolecki, T. Sokołowski, *op.cit.*, s. 36 i n.; W. Borysiak, [w:] J. Wierciński (red.), *op.cit.*, s. 97.

w ciągu 14 dni do sądu o rozstrzygnięcie zasadności odmowy (art. 89 ust. 1 i 2 prawa o a.s.c.).

Przyjęcie rozwiązania nakazującego odmowę sporządzenia przez kierownika u.s.c. aktu małżeństwa w przypadku stwierdzenia okoliczności wyłączającej możliwość zawarcia małżeństwa już po złożeniu oświadczeń przed duchownym, na pozór logiczne, prowadzi jednak do powstania kolejnych wątpliwości. Jak bowiem powinien postąpić kierownik u.s.c. w przypadku powzięcia tylko wątpliwości (a nie wiedzy) co do naruszenia zakazu z art. 12 k.r.o. Artykuł 5 k.r.o. nie tylko pozwala, ale wprost nakazuje, kierownikowi u.s.c. zwrócenie się do sądu o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może być zawarte, ale przepis ten mówi o zawarciu zamierzonego małżeństwa. Możliwość skorzystania przez kierownika u.s.c. z procedury wskazanej w art. 5 k.r.o., na etapie pomiędzy złożeniem oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński w formie wyznaniowej ze skutkami cywilnymi a konstytucyjnym sporządzeniem aktu małżeństwa przez kierownika u.s.c., wydaje się być dyskusyjne, choć konsekwentnie popierając pogląd o konstytucyjnym charakterze aktu małżeństwa w przypadku małżeństwa zawieranego w formie wyznaniowej, należałoby dopuścić takie właśnie rozwiązanie.

VII. Prawo do zawarcia małżeństwa w świetle Konstytucji i międzynarodowych konwencji

Niezależnie od wskazywanych podstaw konstytucyjnych stwierdzić należy, że w zasadzie nie ma wątpliwości co do tego, że Konstytucja RP statuuje prawo do zawarcia małżeństwa, choć nie zostało ono *expressis verbis* sformułowane⁷¹. Właśnie w zakresie naruszenia przez art. 12 k.r.o. postanowień art. 30 i art. 47 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzecznik Praw Obywatelskich złożył wniosek do Trybunału Konstytucyjnego. Trybunał – jak wyżej wspomniano – nie dopatrzył się niezgodności zakazu małżeńskiego z art. 12 k.r.o. ze wskazanymi przepisami Konstytucji (a także zasadą określoności prawa wynikającą z art. 2 Konstytucji).

Problem konstytucyjności zakazu choroby psychicznej i niedorozwoju umysłowego był już wcześniej zresztą przedmiotem zainteresowania w piśmiennictwie⁷². Bezspornie bowiem zakaz ten ogranicza „formalną wolność

⁷¹ Por. m.in. L. Garlicki, [w:] L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 492; A. Mączyński, *Prawo do zawarcia małżeństwa w świetle Konstytucji RP*, [w:] K. Motyka (red.), *Prawo do małżeństwa na progu XXI wieku*, Lublin 2016, s. 11 i n.

⁷² Por. m.in. L. Bosek, *op.cit.*, s. 42 i n.; M. Domański, *Względne zakazy*, *op.cit.*, s. 318 i n.

i zdolność do działania człowieka”⁷³. Jednakże nie oznacza to, że jakiegokolwiek postanowienia Konstytucji RP zostały przez to naruszone. Dominował i nadal aktualny jest pogląd, że art. 12 k.r.o. jest zgodny z Konstytucją. Najogólniej rzecz ujmując chodzi tu o zgodność z art. 18, 30, 32, 41 ust. 1 i art. 47 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji co do uzasadnionego ograniczenia prawa do zawarcia małżeństwa, a także zgodność z art. 2 Konstytucji w zakresie określoności, tj. jasności, precyzyjności i poprawności pod względem językowym⁷⁴.

Szereg ratyfikowanych przez Polskę konwencji międzynarodowych statuuje prawo do zawarcia małżeństwa⁷⁵. I tak:

1. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka⁷⁶ w art. 16 ust. 1 stanowi, że „mężczyźni i kobiety, (...), mają prawo po osiągnięciu pełnoletności do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny”. Zgodnie z art. 16 ust. 2 „małżeństwo powinno być zawarte tylko przy dobrowolnej zgodzie przyszłych małżonków”.
2. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych⁷⁷ w art. 23 ust. 2 przyznaje mężczyznom i kobietom w wieku małżeńskim prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny. Ponadto w art. 23 ust. 3 proklamuje zasadę swobody przy zawieraniu małżeństw. Żaden związek małżeński nie może być zawarty bez swobodnie wyrażonej i pełnej zgody przyszłych małżonków.
3. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych⁷⁸ w art. 10 stanowi, że „żaden związek małżeński nie może być zawarty bez swobodnie wyrażonej i pełnej zgody przyszłych małżonków”.

⁷³ L. Bosek, *op.cit.*, s. 60

⁷⁴ Por. szczegółowa analiza [w:] L. Bosek, *op.cit.*, s. 54 i n. oraz cytowana tam literatura i orzecznictwo.

⁷⁵ Por. m.in. W. Borysiak, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *op.cit.*, s. 473 i n.; A. Zielenacki, *Prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1991, s. 295 i n.; J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Prawo do zawarcia związku małżeńskiego w perspektywie Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, [w:] K. Motyka (red.) *Prawo do małżeństwa na progu XXI wieku*, Lublin 2016, s. 93 i n.

⁷⁶ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 10 grudnia 1948 r.

⁷⁷ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r., Nr 38 poz. 167.

⁷⁸ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38 poz. 169.

4. Europejska Konwencja Praw Człowieka⁷⁹ stanowi, że „mężczyźni i kobiety w wieku małżeńskim mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa” (art. 12).
5. Konwencja w sprawie zgody na zawarcie małżeństwa, najniższego wieku małżeńskiego i rejestracji małżeństw⁸⁰ w art. 1 stwierdza, że „małżeństwo nie może być prawnie zawarte bez pełnej i swobodnej zgody obu stron”.
6. Karta Praw Podstawowych⁸¹ w art. 9 stanowi, że „prawo do zawarcia małżeństwa i prawo do założenia rodziny są gwarantowane zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tych praw”.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że w zasadzie wszystkie akty prawa międzynarodowego koncentrują się na swobodnie wyrażonej woli i pełnej zgodzie zawierających związek małżeński, wskazując równocześnie na „odpowiedni” wiek małżeński. Można by więc stwierdzić, że tylko te dwie okoliczności powinny być uwzględniane jako przesłanki zawarcia związku małżeńskiego, choć w niektórych z konwencji szczegółową regulację wymogów pozostawia się w sposób wyraźny krajowemu ustawodawstwu.

Problem związany z obowiązywaniem zakazu małżeńskiego, z powodu choroby psychicznej i niedorozwoju umysłowego, pojawił się zwłaszcza po ratyfikowaniu przez Polskę Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych⁸². Zgodnie z art. 23 ust. 1 lit. (a) Państwa Strony podejmą efektywne i odpowiednie środki w celu likwidacji dyskryminacji osób niepełnosprawnych we wszystkich sprawach dotyczących małżeństwa (...) na zasadzie równości z innymi osobami, w taki sposób, aby zapewnić uznanie prawa wszystkich osób niepełnosprawnych, które są w odpowiednim do zawarcia małżeństwa wieku, do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny, na podstawie swobodnie wyrażonej i pełnej zgody przyszłych małżonków. Dodać należy, że do osób niepełnosprawnych Konwencja zalicza te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami,

⁷⁹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284, ze zm.

⁸⁰ Konwencja w sprawie zgody na zawarcie małżeństwa, najniższego wieku małżeńskiego i rejestracji małżeństw otwarta do podpisu w Nowym Jorku 10 grudnia 1962 r., Dz. U. z 1965 r. Nr 9 poz. 53.

⁸¹ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 30 marca 2010 r., Dz. Urz. UE C Nr 83 poz. 389.

⁸² Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., Dz. U. z 2012 r., poz. 1169.

utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami (art. 1 Konwencji).

Osoby dotknięte chorobą psychiczną i niedorozwojem umysłowym, o których mowa w art. 12 k.r.o., z pewnością obejmuje definicja osoby niepełnosprawnej w rozumieniu art. 1 Konwencji. Dlatego też wydano oświadczenie rządowe z 25 października 2012 r. w sprawie mocy obowiązującej Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych⁸³, w którym złożono zastrzeżenie, na podstawie art. 46 Konwencji, że Polska nie będzie stosowała postanowienia art. 23 ust. 1 lit. (a) przez czas dalszego obowiązywania art. 12 § 1 k.r.o.

Trybunał Konstytucyjny, we wskazanym wyroku z 22 listopada 2016 r., stwierdził, iż zasadne jest dalsze obowiązywanie zakazu małżeńskiego z art. 12 k.r.o. z uwagi na inne rozłożenie hierarchii wartości. Trybunał podkreślił, że „Konwencja ONZ za fundamentalne wartości uznaje autonomię, wolność oraz pełne uczestnictwo we wszystkich sferach życia społecznego osób niepełnosprawnych na zasadzie równości z innymi ludźmi. Polskie prawo rodzinne za podstawowe wartości uznaje natomiast ochronę rodziny, małżeństwa i rodzicielstwa, w szczególności z punktu widzenia dobra dziecka. Konwencja może zatem podważać tradycyjną funkcję ochronną prawa rodzinnego, nie odnosi się bowiem w ogóle do praw i wolności innych osób aniżeli osoby niepełnosprawne”⁸⁴.

W literaturze podnosi się jednak w sposób jednoznaczny, że art. 12 k.r.o. jest sprzeczny z Konwencją, w związku z tym niezbędna jest jego nowelizacja lub całkowite wyeliminowanie⁸⁵. Sama okoliczność, że Polska przyjęła tę Konwencję z zastrzeżeniami dotyczącymi art. 23 ust. 1 lit. (a), nie zwalnia od obowiązku stosowania pozostałych jej postanowień i innych prawnomiędzynarodowych zobowiązań⁸⁶.

⁸³ Dz. U. z 2012 r. poz. 1170.

⁸⁴ Wyrok TK (zob. przypis 9); por. także M. Domański, *Zawieranie małżeństw*, *op.cit.*, s. 58 i n.

⁸⁵ A. Sylwestrzak, *Konwencja*, *op.cit.*, s. 616 i n.; por. także M. Kosek, *Ochrona rodziny w przepisach kodeksu rodzinnego i opiekuńczego dotyczących zawarcia małżeństwa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2014, nr 821, s. 575 i n.

⁸⁶ R. Stefanicki, *op.cit.*, s. 193 i n.; A. Błaszczak, *Zastrzeżenia i oświadczenie interpretacyjne Polski do Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych*, [w:] D. Pudzianowska (red.) *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa 2014, s. 38 i n. por. krytycznie o postanowieniach Konwencji – M. Andrzejewski, *Biorąc prawo do małżeństwa serio, czyli rozważania o prawie rozwodowym*, [w:] K. Motyka (red.), *Prawo do małżeństwa na progu XXI wieku*, Lublin 2016, s. 45 i n.

Aprobując stanowisko co do zgodności art. 12 k.r.o. zarówno z Konstytucją RP, jak i wiążącymi Polskę konwencjami międzynarodowymi, nie sposób jednak nie zauważyć wątpliwości związanych ze stosowaniem tego przepisu, również na tej płaszczyźnie.

VIII. Wnioski

Powyższe rozważania nie wyczerpują wszystkich problemów związanych z zakazem zawierania małżeństwa przez osoby dotknięte chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym. Ilość i zakres wątpliwości związanych ze stosowaniem przepisu art. 12 k.r.o. powinna stanowić wystarczającą podstawę do rozważenia przez ustawodawcę celowości dalszego istnienia tego zakazu w polskim prawie rodzinnym⁸⁷. Jak wyżej wskazano wątpliwości budzi:

- 1) występowanie w treści art. 12 pojęć archaicznych i o negatywnym kontekście znaczeniowym w języku powszechnym („choroba psychiczna” i „niedorozwój umysłowy”);
- 2) zakres uprawnień kierownika u.s.c.:
 - a) w okresie poprzedzającym zawarcie małżeństwa,
 - b) przy sporządzaniu aktu małżeństwa,
- 3) możliwość udzielenia zezwolenia na zawarcia małżeństwa *ex post*;
- 4) zakres kognicji sądu rozpoznającego:
 - a) sprawę z wniosku kierownika u.s.c. o rozstrzygnięcie, czy małżeństwo może zostać zawarte na podstawie art. 5 k.r.o.,
 - b) sprawę o zezwolenie na zawarcie małżeństwa z wniosku osoby dotkniętej chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym na podstawie art. 12 § 1 k.r.o.,
 - c) sprawę o unieważnienie małżeństwa z powodu choroby psychicznej i niedorozwoju umysłowego na podstawie art. 12 § 2 k.r.o.;
- 5) konwalidacja małżeństwa zawartego przez osobę dotkniętą chorobą psychiczną;
- 6) zgodność z konwencjami międzynarodowymi.

Realizacja celów, dla których wprowadzono zakaz małżeński z art. 12 k.r.o., mogłaby i może być urzeczywistniona istniejącymi już przesłankami zawarcia małżeństwa, w szczególności zakazem zawarcia małżeństwa

⁸⁷ Por. szerokie, wielopłaszczyznowe i przekonujące wywody M. Domańskiego, *Względne zakazy*, *op.cit.*, s. 312 i n.

przez osoby całkowicie ubezwłasnowolnione (art. 11 k.r.o.)⁸⁸ oraz przepisem o wadach oświadczenia woli (art. 15¹ § 1 pkt 1 k.r.o.)⁸⁹.

Dalsze utrzymywanie omawianego zakazu małżeńskiego w obecnym kształcie wydaje się być dyskusyjne, zwłaszcza oceniając praktyczne stosowanie art. 12 k.r.o. Rozumiejąc i doceniając troskę ustawodawcy o zapewnienie prawidłowego powstania i właściwego funkcjonowania małżeństwa i opartej na nim rodziny, również z punktu widzenia konstytucyjnej ochrony małżeństwa i rodziny, nie można nie zauważać okoliczności, że w wielu przypadkach realizacja celu tego przepisu będzie iluzoryczna.

⁸⁸ Istnienie tego zakazu także może budzić wątpliwości w świetle postanowień Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, por. M. Domański, *Zawieranie małżeństw*, *op.cit.*, s. 56.

⁸⁹ Małżeństwo może zostać unieważnione, jeżeli oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński zostało złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli. O relacji pomiędzy art. 12 i art. 15¹ § 1 pkt 1 por. m.in. J. Gajda, [w:] T. Smyczyński (red.), *op.cit.*, s. 174 i n.